

ЗВИЧАЄВІ ЗАБОРОНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З ХЛІБОМ: ТРАДИЦІЇ І СУЧАСНЕ ПОБУТУВАННЯ

Лідія Артюх

УДК 392.81(477)

У статті розглянуто українські звичаєві заборони, пов'язані з хлібом, які є одним з найстабільніших елементів звичаїв. Автор досліджує співвідношення традиційного й сучасного побутування заборон у народній культурі.

Ключові слова: хліб, хліб весільний і поминальний, звичаєві заборони, дні тижня, легенда про Стоколос.

The article looks at the Ukrainian bread-related customary prohibitions being one of the customs' most stable elements. The author examines the correlation between the traditional and modern conditions of the prohibitions in traditional culture.

Keywords: bread, nuptial and funeral bread, customary prohibitions, days of the week, legend about Stokolos.

Етнічна ідентифікація може виявлятися не лише в проявах самосвідомості, а й в елементах народної матеріальної культури. Такі знакові елементи культури розпізнаються «своїм» етносом і представниками «чужого» як етнічні маркери, які й визначають певною мірою національну належність груп населення. Таким маркером може бути один з найважливіших елементів української народної культури — хліб. Хліб в українській традиції завжди був і залишається символом добробуту й щастя, продовження роду й благополуччя в родині. З хлібом людина починає земне життя (хрестинні калачі, «бабина каша»), з ним вона й покидає цей світ (хліб на віку домовини, хліб «для покійного» на поминках, поминальне коливо, канун). Весільний коровай став незмінним символом українського весілля. Знаний російський етнолог Т. Вороніна стверджує, що саме українцям Америка зобов'язана кращими сортами пшениці, як японцям і китайцям — культурою вирощування рису¹. Хліб у багатьох народів світу ототожнюється з життєдайним сонцем. Звичаї та обряди, пов'язані з хлібом, живучі в часі, їх можна простежити протягом багатьох століть. Археологами, котрі працюють на розкопках древніх культур на території України, зафіксовано чимало дуже давніх свідчень про високий знаковий статус хліба². Заборони — суттєвий елемент звичаїв, а щодо харчування і, зокрема, хліба, є одним з найстабільніших їх елементів.

Заборони, пов'язані з харчуванням у цілому, можна поділити на декілька груп:

1. Заборони на споживання певних продуктів, харчів, страв, тобто **заборона на предмет**, незалежно від часу споживання чи то в зовсім незначній залежності від різноманітних умов.

2. Заборони готувати *або/ї* споживати їжу (навіть сіяти й садити злакові, городні культури) у будь-який час (години дня, день, ніч), день тижня, сезон року, фази місяця, свято чи канун свята, тобто **часові заборони**.

3. Заборони на деякі дії, пов'язані з підготуванням продуктів харчування, приготуванням їжі, споживанням страв, а також дії з домашнім начинням, піччю (вогнем), водою та іншим, а отже — **заборони на дію**. Остання категорія заборон у свою чергу може бути поділена на два підгрупи: а) заборони чинити якісь дії з продуктами харчування, стравами, **незалежно від персони**, котра чинить дію, тобто заборона для всіх членів спільноти (громади, населеного пункту тощо) і б) заборони чинити дії з харчами **означеним особам** певного гендерного чи вікового статусу: дівчатам, жінкам чи чоловікам, вагітним, «нечистим» жінкам (у період регул), представникам певних професій: коліям, гицелям та ін.³

Хліб, завдяки своїй високій знаковій сутності, звичайно, не може потрапити до першої категорії — заборони на предмет, тому почнемо розгляд із **часових** заборон.

Найвиразніше простежуються звичаєві заборони в днях тижня. П'ятниця в народних віруваннях пов'язується з християнськими страстями Господніми. Заборони в цей день уважаються особливо суворими і стосуються не лише постування, а й виконання різноманітних жіночих робіт: прядіння, ткання, вишивання, шиття, зоління й прання, миття й чесання волосся тощо. У п'ятницю не сіяли, не орали, не кололи свиней, не давали худобі солі. Василь Кравченко записав на Поліссі повір'я про дванадцять п'ятниць⁴. У п'ятницю перед Хрещенням постилися ревно, бо «хто цю п'ятницю спостить, того душу сам Господь буде причащать». П. Іванов у матеріалах, зібраних на Слобожанщині, додає: «Хто цю п'ятницю постить, той напрасною смертю не помре»⁵. Постилися суворо і в п'ятницю перед Благовіщенням, щоб «оборонитись від каліцтва»; «П'ятниця перед Паскою дуже важна, хто її спостить, Господь простить людині тяжкі гріхи, як простив розбойникові і блудниці. Хто ще й четвергує, себто постить з четверга до Пасхи, то того сам Христос причащати буде». Четверта п'ятниця перед Юрієм — «хто її постить і поважає, в того вовки худоби чіпать не будуть, бо св. Юрій їх охоронить». П'ята п'ятниця — перед Вшестям (Вознесінням) — оберігає від бурі й хвилі, на шосту — перед Трійцею — слід поститися, щоб не втопитися, на сьому — перед Іллею — слід поститися, щоб грім не побив. Пояснення заборон на п'ятниці перед Головосіками (Головостеніє, Усікновення глави Івана Хрестителя) і перед Воздвиженням повністю збігаються з віруваннями про заборону брати в руки ніж, косу, сокиру, щоб не завдати собі шкоди, і не ходити до лісу, щоб убезпечитись від укусів змій. Якщо в ці дні суворо поститися, то Господь убереже від поранення і від укусів гадів. Постування перед Кузьмою і Дем'яном допоможе від хвороби домашньої худоби, а хто буде ревно поститися перед св. Миколаєм, «в того не буде ніякої скорбі і туги». У п'ятницю перед Різдом поститися слід особливо бабам (повитухам),

щоб їм була «коло родів завсіди вдача, а жонка легко родить». Порушення постування й заборон на роботи могло спричинити кару від св. Параскеви-П'ятниці. У них могли терпнути чи й відніматися руки, у хлібі, спеченому в ніч на п'ятницю, може показатися кров і т. п. Зрозуміло, що заборони на чесання, зоління, снування, прядіння, ткання та інші подібні заняття сьогодні не є актуальними через зникнення цих видів діяльності, проте залишилися звичаєві заборони, пов'язані з випіканням хліба в п'ятницю.

У п'ятницю і навіть у ніч на п'ятницю не слід було вчиняти й пекти хліб і готувати квашу, щоб не трапилось чогось лихого. Цієї заборони подекуди дотримуються й сьогодні, зокрема, при випіканні пасок на Великдень.

В. Милорадович у другій половині ХІХ ст. зібрав переконливий матеріал про заборону в п'ятницю пекти хліб і вчиняти квашу. Не готували її на першому тижні, а також у п'ятницю й неділю Великого посту. Неслухняних хазяйок П'ятниця карала нещадно: «Наробила жінка проти неділі кваші і накрила на лаві скатертною, а сама спати лягла й заснула. Коли чує: леп, леп по стіні ополоником, аж тричі й сказала: “Є квага, та логи нема!” Так жінка та встала, перехрестилась і заріклася робити квашу проти неділі»⁶.

Сучасні записи про заборону пекти хліб проти п'ятниці мало відрізняються від тих, що фіксували етнографи наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.: «Моя бабуся пекли хліб у п'ятницю. Всадили до печі. А їм дуже хотілося піти до церкви. То вони в склянку вілляли холодну воду, вкинули туди кавалочок тіста і кажуть дідові: “Як тісто у склянці підійде — витягнеш хліб, щоб не перепікся”. Тісто піднялося, дід відтулив затулу, а там на першій хлібині жаба сидить велика, на увесь хліб, бридка. Він злякався, затулу затулив і не став хліб витягати. Бабуся вернулася — й до печі. Відкрили затулу, а та жаба їм на голову — плиг! І вчепилася, що не можна відчепити. І до якої церкви бабуня не ходили, до яких лікарів, ніч не помогло, так вони скоро з тою жабою

й померли»⁷. Отже, про суворість заборони можна судити по тяжкості покарання. А якщо взяти до уваги, що жаба — носій нечистого в народних уявленнях, то, безумовно, п'ятниця заслуговувала особливої поваги серед інших днів тижня. Про п'ятницю говорили, що вона, як Божа Мати⁸ і як Варвара-великомучениця⁹. У щоденних молитвах жінки називали святу П'ятницю — «П'ятінка-Матінка».

У повір'ях про п'ятницю збіглися в часі раніші (ще дохристиянські) вірування з пізнішими (християнськими). П'ятницю персоніфікували — уявляли у вигляді жінки (нещасної, поколотої голками й веретенами, попеченої гарячим хлібом чи окропом для зоління), яку спотворили хазяйки, що не дотримувалися заборон. Її антропоморфний образ має явно дохристиянське коріння. Заборони вчиняти хліб і квашу на п'ятницю підтверджує думку про знаковість розчини в українському побуті. Адже відомо, що одним із пунктів розходжень між православними й католиками в XI—XII ст. був вибір хліба для євхаристії. Православні здобули право готувати проскури з учиненого тіста, а католики обмежилися облатками. Так проявилася сакралізація способу виготовлення хліба. П'ятниця за своїм значенням прирівнюється до неділі.

Ревне постування саме в п'ятницю, день поневірянь Ісуса Христа, свідчить про те, що християнське світобачення вже до XVIII—XIX ст. міцно ввійшло у свідомість українців.

Великий масив заборон на дії, пов'язані з приготуванням і випіканням хліба з весільними короваем, калачами та іншою випічкою, існує ще й сьогодні.

На Чернігівщині свекруха не має права різати, а може тільки розламувати або ж давати цілими весільні «бочки», обдаровуючи свій рід¹⁰. На всій території України старости ідуть сватати з хлібом, який обмінюють на знак згоди на шлюб і повертають, якщо дівчина відмовляє хлопцеві. І саме цей «хліб згоди» можна і треба розрізати і з'їсти на сватанні.

Коли хліб сходить у печі, не можна стукати, грюкати, сваритися, голосно сперечатися, «бо

буде не на добро»¹¹; «Не грюкати, коли хліб в печі, бо зсунеться хліб і не вдасться. А раз не вдасться, то й не вдаватиметься»¹².

Ретельно дотримувалися й досі дотримуються перестороги не вертати в піч хлібину після перевірки її готовності, навіть якщо вона виявилася недопеченою¹³, зокрема, тоді, коли в хаті була дівчина «на порі»: «Завертати в піч хліб, то завертатимуть старости», тобто дівчина тривалий час не вийде заміж. Якщо в хаті при цій забороненій дії була вагітна жінка, то під час пологів, за повір'ям, їй «дитя буде завертати» (будуть важкі пологи)¹⁴.

В Україні й досі знають заборону класти хліб «навиворіт» — спідньою шкуринкою догори. За народними уявленнями, таке положення хліба віщує збитки в господарстві. Така заборона тісно пов'язана з уявленнями про «виворіт», «спід», «тильну частину» — перевернутість. Згадаймо лише про численні приклади чарування й чаклунства, коли для досягнення якоїсь злої мети ікону перекидали нижньою частиною догори або творили недобре з тильної сторони пам'ятного хреста — фігури та ін. У деяких районах Середньої Наддніпрянщини існувало повір'я: «Щоб не боятися покійного після повернення з кладовища, треба було на своєму подвір'ї стати рачки, нахиливши голову так, щоб між ногами побачити небо»¹⁵, тобто через світ навиворіт позбутися шкідливого впливу Того світу. У далекій Вірменії так само досі дотримуються звичаю класти на стіл лаваш тільки верхньою частиною. Неприпустимим вважається класти лист лаваша верхом униз чи загортати рулон лаваша верхньою частиною назовні¹⁶.

Хліб як найвиразніший символ багатства, благоденства, плодючості потребував і відповідного ставлення до себе в буденному й святковому житті. Хліб в Україні не можна носити «голий». Його завжди обгортали в хустку, полотно чи рушник (щоправда, тепер іноді дозволяється загортати хліб у поліетиленові чи паперові пакети). Це стосується й калачів, пряників, шишок, різноманітних «оддарків» на весіллі. П. Литвинова-Бартош на початку

XX ст. зазначала, що мати молоді давала такі «оддарки» не голою рукою, а обгорнувши її хусткою; так само робили й гості, які сходилися «на калину», несучи «щось із хліба не на голий посудині й не голими руками, а обвивши в хустку»¹⁷. Весільні калачі, короваї, лежні, бочки, гребні та інше печиво молодий, молода, приданки завжди несли в хустці чи в рушникові¹⁸.

Не кладуть також хліб на незастелений стіл: «На голий стіл не можна хліб класти»¹⁹. Так само не дозволяється ставити різдвяну кутю з книшами чи пирогами на незастелений стіл. А під настільник чи скатертину ще обов'язково підсипають сіно. Пригощали завжди за застеленим скатертиною столом. Незастелений стіл означав неготовність до прийому. Такий звичай існував і в Польщі. Ян Бистронь розповідає про казус, який трапився в Москві з польським посольством: послів запросили на прийом до князя, а стіл не застелили. І лише тоді, коли посол пояснив князеві, чому гості не сідають («бо не звикла польська шляхта сідати за ненакритий стіл»), князь, котрий не знав цього звичаю, велів застелити стіл обрусом²⁰.

Відома й донині звичаєва заборона вдовам, дівчатам і розведеним жінкам випікати весільний коровай. Це є прерогативою тільки заміжніх жінок, які до того ж живуть у щасливому шлюбі й мають дітей. Подібні звичаї, що стосуються випікання лаваша для жертвопринесення (матаг) чи для святкової, особливо весільної, урочистості, існують і досі у Вірменії. Удовиці чи неодружені не можуть брати участь у подібних діях²¹.

Символічний статус хліба проявляється і в заборонах нешанобливого ставлення до нього. В Україні хлібні крихти, шурунки, недоїдки суворо заборонялося викидати. Їх дбайливо збирали, сушили, додавали до хлібної розчини чи квасу-сирівцю або годували ними курей чи худобу. У росіян так само стежили, щоб під час споживання їжі жодна крихта не впала на землю²². Схожі заборони в українців і росіян існували щодо споживання хліба із сіллю. Не можна було вмочати хліб у сільницю із

сіллю, а слід притрушувати його нею. Росіяни пояснюють цю заборону тим, що подібне порушення етикету чинив Іуда Іскаріот, і не потрібно його наслідувати²³. Білоруси також змалку привчають дітей шанобливо ставитись до хліба: уважається гріхом упустити окраєць чи навіть крихту хліба на землю. Якщо ж хліб падав, його, як і в українців, підіймали, перепрошували, цілуючи, і доїдали. Той, хто так не зробить, за повір'ям, ніколи не буде мати хліба²⁴. Вірмени й досі дотримуються звичаю перепрошувати Господа за упущений на землю хліб. Якщо лаваш упаде на землю, його потрібно підняти, поцілувати й покласти на стіл. А якщо хтось побачить на землі шматок хліба, він повинен так само перепросити його і покласти так, щоб птахи могли його склювати²⁵. Подібні дії прописані і в українській традиції.

В Україні подекуди хліб не можна додавати в їжу для свиней: «Свиням не давати, а корові можна. І під ноги не кидать, не топтать, а як упаде, підняти й поцілувати»²⁶. Траплялися й уточнення до цих широковідомих заборон: «Не можна кидати хліб, а як упаде, підняти, перехрестити й поцілувати. А як гобідає за покійним, та який шматок впав, то не піднімайте. Як перегобідає, тоді вже піднімете. Бо то гозначає, що чиясь душа хоче їсти. Колись було на гобіді: упав хліб у чоловіка, а він його зразу й підняв, обтрусив і з'їв. А тоді сниться йому той мерлий, що просив: “Я б того хліба з'їв, мені його хотілося, а ти підняв”»²⁷.

Поширеним поясненням цих звичаїв є легенда про Стоколос, записана Василем Кравченком на Поліссі²⁸, зафіксована М. Сумцовим²⁹ і znana й розповсюджена в Україні в наш час³⁰: «Колись солома вся була з зерном, колос ріс аж до землі. Люди біди не знали. Там одна мати взяла цілушку й нею підтерла дитину, коли та оправилась. Бог це побачив і сказав сократити колосся, щоб не грішили люди. Знаєте, є такі колінця на соломині? От Бог узяв і почав чухрати зерно на соломі. Досовується рука до краю, одно колінце осталося. Тоді собака як загавкав! Бог йому й лишив трохи зерна: “Оце на собачу долю!”»

І тепер ми собачу долю і їмо»³¹; «Колись було колосся від землі — від гори в долину все в зернах. От ходив апостол з Ісусом по землі. Тай за гріхи якісь Бог обібрав колосок, а Апостол його руку спинив коло самої гори соломини. Каже: “Лиши псові й котові”. Пожалів бог пса й kota. То якби не пес і не кіт, ми би хліба не мали. Хліб — святий, його кидати на землю гріх. А як впаде, поцілувати треба й поставити на стіл. Як крихти зі столу зметеш — висипли мурашкам»³². Подібні легенди про покарання Богом людей за нешанобливе ставлення до хліба й «собачу долю», якою ми сьогодні харчуємося, відомі також у грузинів³³.

Хліб був і залишається символом благоденства, добробуту в багатьох землеробських культурах. С. Арутюнов і Ю. Мкртумян наводять приклади звичаїв свято берегти хліб, зокрема лаваш, які майже повністю збігаються з українськими: «Лаваш..., його частини викидати неприпустимо, їх можна й треба підсушити, покрити й згодувати тваринам, але тільки чистим: не свиням і, мабуть що, не собакам. Найчастіше таку крихти віддають телятам і курчатам»³⁴.

Не годилося їсти хліб, забутий у печі, бо він, за повір'ям, набував негативної сили: «Забутий хліб — “перепічку”, не їли, лиш поросяткам викидали»³⁵; «Забудько не їли, викидали худобі»³⁶; «Засадач не можна їсти»³⁷; «Забудька їсти — Боже, спаси!»³⁸; «Забутий хліб тільки на сировець — їсти не дають»³⁹; «Забудько мама дочці не давала, щоб свати не забували сватати, бо останеться в дівках»⁴⁰; «Забудько не дуже їдять, бо будеш забувать увесь світ»⁴¹; «Забудько ніззя їсти. Ним одлучали од грудей дитину, щоб цицьку забувала»⁴²; «Забутній хліб дітям не давали, тільки худобі, бо в дітей пам'яті не буде»⁴³; «Забудько давали лише скотині, собаці, люди не їли, не годиться»⁴⁴; «Забудько дітям остерігались давати»⁴⁵. Про забуту вчинену, викачану й іще не спечену хлібину так само казали: «Як всі хлібини в піч посадила, а одну забула десь під рушником в куточку, а тоді вслід спечеш, то не давай ді-

тям, бо забуватимуть, а треба, щоб у них ума було багато»⁴⁶. Побутувало також повір'я: «Як стався забутий хліб у печі, то хтось прийде голодний»⁴⁷. Відомий російський етнолог А. Топорков також уважає, що забутий у печі хліб наділяється в слов'янських культурах особливими властивостями: його давали людині, що нудьгувала після смерті близьких чи через кохання без взаємності, для того щоб вона швидше забула про свій біль⁴⁸.

Певні перестороги стосувалися і вживання хліба з вишкребок — тіста, яке вичищали, коли «правили» (чистили й мили) діжу: «Вишкребок самі не їли — худобі віддавали»⁴⁹; «Мізинець пекли, кидали худобі, хай їсть!»⁵⁰; «Коли діжу вишкрібають, вишкрібча печуть, самі не їдять, собаці кидають»⁵¹; «Вишкребок з діжки люди не їдять, собаці можна чи курям»⁵².

Проте ця заборона діяла не всюди. У більшості районів України вишкребок охоче їли як дорослі, так і діти, не вбачаючи в цьому нічого недозволеного. У деяких селах вишкребки викликали неабиякий інтерес у дітей. Вони чатували на ту мить, коли мати виймала з печі вишкребок і, розділивши між собою, із задоволенням ним ласували⁵³: «Давно вже те було. Це моя бабуся з діжки хліб пекла. У нас уже в ночвах хліб місили. Лишилася приповідка: “Діжа-діжа, давай скрутля і ножа!” Ми дітьми любили їсти вишкребок»⁵⁴.

Чи не найбільше таких заборон, які почасти функціонують і досі, пов'язано з похоронами й поминками. Мотивація цих дій майже втрачена, але подекуди можна знайти пояснення, які допоможуть з'ясувати причину заборони. Однак ці трактування могли виникати в пізніші періоди.

Подекуди й тепер дотримуються звичаю не різати, а ламати хліб на поминках: «Хліб за столом “за Царства Небесного” не різали»; «На цвинтарі ламають хліб, як роздають...»⁵⁵. На Поліссі також дотримувалися звичаю ламати, а не різати хліб на обіді, на поминках⁵⁶.

У багатьох населених пунктах ці звичаї сьогодні забуті, на поминальному застіллі їдять різаний хліб і навіть ріжуть за столом. Проте

й донині дотримуються правила розламувати, а не різати хліб з віка труни на цвинтарі (для роздачі його «на мир Божий»), у хаті (той, що клали на столі в головах у покійного) або віддавати його цілим за Царство Небесне.

Можна припустити, що ці звичаї пов'язані з повір'ям про душу, яка начебто витає в хаті до сорока днів, і, таким чином, відмова від металевих гострих предметів, що традиційно вважаються оберегами (ніж, виделка, голка), пояснюється саме острахом зашкодити душі в її «законний» період перебування вдома. Шанобливе ставлення до душі щойно померлої людини характерне для українського села й тепер. Душу «спостерігають», вимкнувши опівночі світло й засвітивши свічку в першу після смерті ніч. Душу заведено «годувати» парою з борщу під час поминального обіду. У деяких селах досі не мажуть стіни й піч, не виносять сміття з хати до дев'яти днів, пояснюючи це небезпекою зашкодити душі покійного: «Щоб очі покійному не замазати»⁵⁷, «Щоб душу з хати не вимести»⁵⁸. При жалобі до дев'яти днів уважали, «що душа по кутках у хаті. То не можна до дев'ятого дня у кутках і коло печі мітлу ставити. Не можна прати, прости, мазати, вимітати»⁵⁹.

Покійні, за народними уявленнями, виконували в родинних стосунках дві протилежні функції: з одного боку, вони «піклувалися» про своїх живих родичів, з другого — могли їм шкодити. Тому досить довго зберігається багато звичаїв символічного «кормління» предків.

До 50-х років ХХ ст. (а подекуди й до наших днів) існувала заборона вертати їстівне із цвинтаря. Досі дотримуються звичаю на дев'ятий, сороковий дні, на роковини й на післявеликодні Проводи провідувати рідними й близькими своїх померлих на кладовищі й влаштовувати їм просту трапезу. Ту частину продуктів, яка лишалася, треба було роздати «на мир» — зустрічним знайомим чи незнайомим, бідним чи заможним, але не нести страви назад додому, «щоб все розійшлося по людях, то значить, тим, хто на тім світі, буде

спокій, той хліб піде за їхню душу»⁶⁰. Люди охоче беруть такі дарунки, оскільки вірять в їхню цілющу силу: «Як людині болить під грудьми, треба той хліб з'їсти натщесерце, то добре помагає»⁶¹. Роздачі підлягають і страви після поминального обіду: «Страви з комасні роздають все геть усім людям, аби се нічого не оставало»⁶². Якщо в когось на поминальній трапезі падав на землю чи на підлогу шматок хліба, його не піднімали до кінця застілля, уважали, що то його покійний «попросив». Такий шматок хліба потім так само віддавали худобі. Ці приклади підтверджують тезу про посередницьку функцію їжі в опозиції *живий / мертвий*, *Цей світ / Той світ*.

Припис роздавати людям хліб (їжу) з поминок функціонально поєднується із заборною віддавати свиням залишки хліба й поминальної трапези (окрім недоїдків і помиїв). Побутувало повір'я, що така їжа, з'їдена свинєю, не попадає до Царства Небесного. Її слід віддавати курям чи іншій птиці, рогатій худобі, а їстівні рештки — людям: «Коли сусід умер, я обід готовила. І сниться мені, як він каже: “Добре готували й добре частували, та все свині поїли. Мені нічого не осталось”. А в них багато було наготовлено, усього люди не з'їли. То вони тими стравами цілий тиждень кабана годували. Люди кажуть, що не можна свиням отдавати. Свиням — Боже сохрани!»⁶³. «Поросятам їжу цю не дають, бо у свинях — беси. Свиня не приймає милостині, і псам милостиня не дається»⁶⁴, — такі уявлення про поминальну їжу побутують подекуди ще й сьогодні. У горюнів на Сумщині забороняється навіть святити на Пасху страви зі свинини: «Свінью, говорять, не нада святити»⁶⁵.

Подібною є заборона, що спорадично трапляється в Україні, залишати хліб (печиво, пироги) на могилі після поминальної трапези на цвинтарі. Це все можна лише класти на могильний хрест чи пам'ятник, щоб ці страви не взяв собака, бо тоді цей хліб не потрапить «за призначенням» — покійнику. На могилі можна лишати тільки крашанки, бо вони в шкаралупі, їх собака не з'їсть, вони призначені пта-

хам. Покійному «дістануться» ці харчі навіть у тому разі, якщо їх візьмуть ворони, сороки чи гави, бо «вся птаха — Божа»⁶⁶, «птиці можна, хоч і курям, бо птиця літає»⁶⁷.

Особливого значення набували й крихти з поминального обіду. Їх заборонялося змитати зі столу на землю, поводитися з ними недбало. Їх слід старанно зібрати й віддати курям (у деяких випадках — винести на воду)⁶⁸. Цей звичай збігається зі звичаями щодо крихт зі священних паски чи крашанок. Крихти хліба, рештки поминального чи провідного обіду в такий спосіб прирівнюються до свяченого (великоднього хліба), набувають сакрального статусу й виразно виконують медіативну функцію між світом *живого* і *мертвого*. За допомогою цих атрибутів життєвий колообіг в народних уявленнях отримує часову неперервність. На цьо-

му прикладі простежується стійкість уявлень про *своє* й *чуже* і, на слушну думку А. Байбурина, про «поняття, у яких сконцентровані уявлення про вищі життєві цінності, такі, як доля, благополуччя, плодороддя, продовження потомства й т. п. Усі ці поняття за допомогою предметних символів отримували конкретну й відчутну форму»⁶⁹.

Отже, незважаючи на зміну державного устрою, соціального середовища, тотальну атеїзацію народу за радянських часів, процеси модернізації та європеїзації побутової культури, такі її елементи, як харчові звичаї, зокрема заборони, продовжують функціонувати якщо не в повному обсязі, то у вигляді певних структур, почасти немотивовано. Саме на таких структурах тримаються зв'язки минулого й сьогодення.

¹ Воронина Т. А. Традиции хлебопечения у разных народов мира // Хлеб в народной культуре. Этнографические очерки. — М., 2004. — С. 17.

² Мысько Ю. В. Почитание печи у восточных славян (по археологическим данным Днепровского Правобережья) // Хлеб в народной культуре... — С. 83.

³ Див. докладніше: Артюх Л. Ф. Хранителни забрани при украинците. Религиозното и етническото // Български фолклор. — 2011. — Год XXXVII. — Кн. 3–4. — С. 117–118.

⁴ Кравченко В. Зібрання творів та матеріали з архівної спадщини. — К., 2009. — Т. 2. — С. 397–398.

⁵ Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. — Х., 2007. — С. 16.

⁶ Милорадович В. П. Життьє-бытьє лубенского крестьянина // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. — К., 1991. — С. 201.

⁷ Записала Л. Артюх у с. Зайчики Волочеського р-ну Хмельницької обл.

⁸ Дикарев М. Народний календар Валуйського повіту // Матеріали до українсько-руської етнології. — Л., 1906. — Т. 6. — С. 143.

⁹ Записала Л. Артюх 1984 року в с. Вілія Шумського р-ну Тернопільської обл.

¹⁰ Записала Л. Артюх у с. Мрин Носівського р-ну Чернігівської обл.

¹¹ Записала Л. Артюх у с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл.

¹² Записала Л. Артюх у с. Василівка Долинського р-ну Кіровоградської обл.

¹³ Записала Л. Артюх у с. Дівоче Поле Олександрійського р-ну Кіровоградської обл.

¹⁴ Казимир Е. П. Из свадебных, родинных и похоронных обычаев Подольской губернии // Этнографическое обозрение. — 1907. — № 1–2. — С. 209.

¹⁵ Записала Л. Артюх у с. Ятранівка Уманського р-ну Черкаської обл.

¹⁶ Арутюнов С. А., Мкртумян Ю. И. Вершина хлебопечения — лаваш // Хлеб в народной культуре... — С. 208.

¹⁷ Литвинова-Бартош П. Весільні обряди й звичаї у с. Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині // Матеріали до українсько-руської етнології. — Л., 1900. — Т. III. — С. 144.

¹⁸ Записала Л. Артюх у с. Копачі Чорнобильського р-ну Київської обл, у с. Серебряні Могилів-Подільського р-ну Вінницької обл.

¹⁹ Записала І. Щербак у с. Засупоївка Яготинського р-ну Київської обл.

²⁰ Bystroń J.-S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. — Warszawa, 1976. — Т. 2. — S. 179.

²¹ Арутюнов С. А., Мкртумян Ю. И. Вершина хлебопечения — лаваш... — С. 208.

²² Воронина Т. А. Традиции хлебопечения у разных народов мира... — С. 112.

²³ Там само.

²⁴ *Новгородский Т. А.* Хлеб в традиционной культуре белорусов XIX – начала XX века // Хлеб в народной культуре... – С. 173.

²⁵ *Арутюнов С. А., Мкртумян Ю. И.* Вершина хлебопечения – лаваш... – С. 209.

²⁶ Записала Л. Артюх у с. Водяна Балка Диканського р-ну Полтавської обл.

²⁷ Записала Л. Артюх у с. Чемерпіль Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.

²⁸ *Кравченко В.* З побуту й обрядів північно-західної України. Окремий відбиток. – Б. м. і р. – С. 99–100.

²⁹ *Сумцов Н. Ф.* Хлеб в обрядах и песнях. – Х., 1895. – С. 16.

³⁰ Записала Л. Артюх у с. Ятранівка Уманського р-ну, с. Чичиркозівка Звенигородського р-ну, с. Тіньки Чигиринського р-ну Черкаської обл.; с. Чемерпіль Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.; с. Піски Лубенського р-ну, с. Правобережна Сокілка Кобеляцького р-ну Полтавської обл.; с. Старява Старосамбірського р-ну Львівської обл. та ін.

³¹ Записала Л. Артюх у с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл.

³² Записала Л. Артюх у с. Товстенке Чортківського р-ну Тернопільської обл.

³³ *Соловьева Л. Т.* Хлеб в повседневной и обрядовой жизни грузин // Хлеб в народной культуре... – С. 233.

³⁴ *Арутюнов С. А., Мкртумян Ю. И.* Вершина хлебопечения – лаваш... – С. 208.

³⁵ Записала Л. Артюх у с. Миколаївка Козятинського р-ну Вінницької обл.

³⁶ Записала Л. Артюх у с. Половецьке Бердичівського р-ну Житомирської обл.

³⁷ Записала Л. Артюх у с. Пустилівка Волоцького р-ну Хмельницької обл.

³⁸ Записала Л. Артюх у с. Минів Ізяславського р-ну Хмельницької обл.

³⁹ Записала Л. Артюх у с. Помоклі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.

⁴⁰ Записала Л. Артюх у с. Межиріч Канівського р-ну Черкаської обл.

⁴¹ Записала Л. Артюх у с. Тіньки Чигиринського р-ну Черкаської обл.

⁴² Записано Л. Артюх в с. Чичиркозівка Звенигородського р-ну Черкаської обл.

⁴³ Записала Л. Артюх у с. Ятранівка Уманського р-ну Черкаської обл.

⁴⁴ Записала Л. Артюх у с. Чемерпіль Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.

⁴⁵ Записала Л. Артюх у с. Василівка Долинського р-ну Кіровоградської обл.

⁴⁶ Записала Л. Артюх у с. Правобережна Сокілка Кобеляцького р-ну Полтавської обл.

⁴⁷ Записала Л. Артюх у с. Товстенке Чортківського р-ну Тернопільської обл.

⁴⁸ *Топорков А. Л.* Хлеб // Славянская мифология. Энциклопедический словарь. – М., 2002. – С. 477.

⁴⁹ Записала Л. Артюх у с. Гаї-Розтоцькі Зборівського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁰ Записала Л. Артюх у с. Пеньки Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

⁵¹ Записала Л. Артюх у с. Чичиркозівка Звенигородського р-ну Черкаської обл.

⁵² Записала Л. Артюх у с. Чемерпіль Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.

⁵³ Записала Л. Артюх у с. Василівка Долинського р-ну Кіровоградської обл.

⁵⁴ Записала Л. Артюх у с. Товстенке Чортківського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁵ Записала Л. Артюх у с. Водяна Балка Диканського р-ну, с. Піски Лубенського р-ну Полтавської обл., с. Василівка Долинського р-ну Кіровоградської обл.

⁵⁶ Записала Л. Артюх у с. Нове Залісся Бороднянського р-ну Київської обл. від переселенки із с. Залісся Чорнобильського р-ну Київської обл. Марії Андріївни Руденок.

⁵⁷ Записала Л. Артюх у с. Підгайчики Теребовлянського р-ну Тернопільської обл.

⁵⁸ Записала Л. Артюх у с. Зайчики Волоцького р-ну Хмельницької обл.

⁵⁹ Записала Л. Артюх у с. Сербинівка Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.

⁶⁰ Записала Л. Артюх у с. Йосипівка Козятинського р-ну Вінницької обл.

⁶¹ Записала Л. Артюх у с. Василівка Долинського р-ну Кіровоградської обл.

⁶² Записала Л. Артюх у с. Іза Хустського р-ну Закарпатської обл.

⁶³ Записала Л. Артюх 1990 року в с. Лебедівка Кам'янського р-ну Черкаської обл.

⁶⁴ Записала Л. Артюх у с. Чемерпіль Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.

⁶⁵ Записала Л. Артюх у с. Нова Слобода Путивльського р-ну Сумської обл.

⁶⁶ Записала Л. Артюх у с. Бушеве Рокитнянського р-ну Київської обл.

⁶⁷ Записала Л. Артюх у с. Правобережна Сокілка Кобеляцького р-ну Полтавської обл.

⁶⁸ Записала Л. Артюх у с. Чемерпіль Гайворонського р-ну Кіровоградської обл.

⁶⁹ *Байбурун А. К.* Семиотические аспекты функционирования вещей // Этнографическое изучение знаковых средств культуры. – Ленинград, 1989. – С. 83.